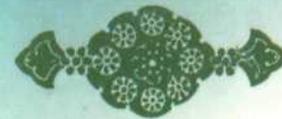

Б. ТҮЙЧИБОВ
Б. ҲАСАНОВ

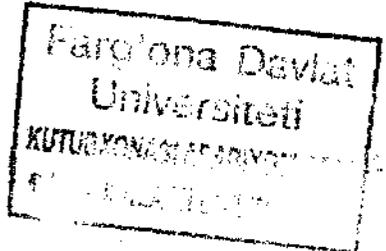
**ЎЗБЕК
ДИАЛЕКТОЛОГИЯСИ**

106 а 120-07070
Т-98 **Б. ТҶЙЧИБОЕВ, Б. ҲАСАНОВ**

ЎЗБЕК ДИАЛЕКТОЛОГИЯСИ

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги томонидан олий ўқув юртлари
учун дарслик сифатида тавсия этилган*

ТОШКЕНТ
АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ МЕРОСИ НАШРИЯТИ
2004

81.2Узб-67

T99

Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б.

T99 Ўзбек диалектологияси: Олий ўқув юртлари учун дарслик.—
Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.—112 б.

Ушбу китобда ўзбек тилининг кўп шевалилиги унинг бойлиги сифатида қайд этилиб, ўзбек лаҳжаларининг таснифи тарихига қисқача изоҳ, лингвистик географиясига эътибор қаратилади. Диалектологиянинг халқ ва тил тарихи билан узвий алоқада эканлиги таъкидланиб, масалалар ўша мезондан келиб чиққан ҳолда ёритилган.

Китобда қорлуқ, қипчоқ, ўғуз лаҳжаларининг фонетик, лексик, морфологик хусусиятларининг алоҳида таҳлил этилиши ўқувчида мазкур лаҳжалар ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилади. Айни пайтда ҳар бир соҳа таҳлил қилинганда ҳозирги тил, эски ўзбек тили ва бошқа лаҳжалар билан қиёсланадики, бу усул ўқувчини мустақил фикрлашга, мулоҳаза қилишга ундайди.

Дарслик янги педогогик технология асосида яратилган бўлиб, ундаги таянч тушунча ва иборалар, назарий топшириқлар мавзунинг мазмунидан келиб чиққан. Назарий ва мустақил топшириқлар талабаларнинг фаоллигини оширишга дастуриламал бўлиб хизмат қилади.

ББК 81.2Узб-67я73

Т 460200000—474 — 2004
М361(04)—2004

ISBN 5-86484-007-6

© Б. Тўйчибоев, Б. Ҳасанов,
А. Қодирий номидаги халқ
мероси нашриёти, 2004.

1-МАВЗУ. ДИАЛЕКТОЛОГИЯ ФАНИ, УНИНГ МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Асосий саволлар:

1. Диалектология фани ҳақида умумий маълумот. Унинг ўрганиш мақоли (объекти).
2. Ўзбек халқ шеваларини ўрганишда ишлатилаётган белгилар — транскрипция ва унинг тузилиши.
3. Унли ва ундош товушларни ифодалаш учун ишлатиладиган транскрипцион белгилар.

Таянч тушунча ва иборалар:

Диалект, шева, лаҳжа, туркий тиллар, туркий диалектология, армон тиллар, фонетик хусусиятлар, морфологик ва лексик белгилар, диалектография, тасвирий диалектология, тарихий диалектология, алоҳидий шевалар, грамматик шакллар, лингвогеографик усуллар, фонетик норма, лексик норма, грамматик нормалар, орфография ва транскрипция, уруғ-қабилалар, жойлашиш ҳудуди, онамастика, топонимлар, топонимлар, гидронимлар, қарноқ шеваси, турк шеваси, қарноқро атама, умумлингвистик тушунча, равиш, тарз, йўсин, шеваларнинг тарқалиш чегараси, ўхшаш лингвистик хусусиятлар, тарқалиш картаси, шеваларни карталаштириш, лингвистик атлас, фонетик ва ўрин-пайт келишиклари, транскрипция, қайта ёзув, алфавитий алифбо, транслитерация, фонетик ва фонологик транскрипция, фонема, туркшунос ва русшунослар, қаттиқ ва юмшоқ унли, индифферент товуш, оралиқ товуш, олд қатор, орқа қатор, сингармонизмли шевалар, байналминал сўзлар, лабланган ва қабланмаган товушлар, акустик жиҳати, чуқур ва саёз тил орқа, дифтонглашиш, комбинатор вариант, фрикатив (сирғалувчи) товуш, дифтонгли товушлар, қоришиқ (аффрикат) товуш, бурун товуши, ён товуш, диакритик белгилар ва шартли ифодалар, спирантизация, конвергенция (бирлашиш), палатализация юмшалиш, редукция.

1-асосий савол бўйича ўқитувчининг мақсадлари: Диалектология фани ҳақида маълумот бериш. Унинг ўрганиш мақоли (объекти)ни

масоалар орқали шарҳлаш. Диалектологиянинг мақсад ва вазифалари, унинг она тилини ўқитишдаги аҳамиятини талабалар онгига синдириши.

ИДЕНТИВ ЎҚУВ МАҚСАДЛАРИ

- 1.1. Диалектология фани ҳақида қисқача маълумот беради.
- 1.2. Диалектологиянинг ўрганиш макон (объекти)ларини изоҳлайди.
- 1.3. Диалектологиянинг асосий вазифасини ўрғанади.
- 1.4. Диалектологиянинг ўзбек тили ва адабиёти фанини ўқитишдаги аҳамиятини белгилайди.

1-асосий саволнинг баёни:

Диалектология фани бўйича умумий маълумот. Диалектология грекча *dialektos* сўзидан олинди бирор тилнинг мавжуд шева ва лаҳжаларини ўргатади. *Dialekt* — шева, *logos* — таълимот, яъни шева ҳақида таълимот демакдир. Дунёда мавжуд тилларнинг деярли барчаси ўзига хос ички шева ёки шевачалардан иборат. Туркий тилларнинг ҳар бири бир неча шева ва диалектлардан иборатлиги маълум. Бироқ ўзбек тили туркий тиллар ичида ўзининг кўп шевалилиги диалектчилиги билан фарқланади. Шевашунослик билимдонларидан бири профессор Е.Д. Поливанов: «... туркий тилларнинг бирортаси ҳам шевалараро ўзбек тили сингари бу қадар кескин фарқланмайди, демак, ... бирорта туркий тил ҳам шу қадар специфик, диалектал хилма-хиллик хусусиятига эга эмасдир. Бу эса, табиий, адабий тил учун бирор диалектни асос қилиб олиш масаласини ниҳоят даражада оғирлаштиради», деган эди.

Ўзбек лаҳжашунослик фани Ўзбекистон ҳудудидаги ва бошқа қардош ҳамдўстлик мамлакатларидаги ўзбекларнинг жонли сўзлашув тилини текширади.

Маконни ўрганиш нуқтанан қардан диалектология икки хил бўлади: 1) тасвирий диалектология ёки диалектография; 2) тарихий диалектология.

Тасвирий диалектология ёки диалектография маҳаллий шева ва лаҳжаларга хос фонетик ва лексик, морфологик хусусиятларни қайд этади, ёзиб олади ва уларни картага туширади.

Тарихий диалектология тилнинг диалектал хусусиятлари билан бирга, шу хусусиятларнинг келиб чиқиши, ривожланиши, турли даврларда ўзгариш, қардош тиллар билан муносабати ва шу шеваларнинг ташкил топишида қардош ва қардош бўлмаган тилларнинг иштироки кабиларни ўрғанади.

Кейинги йилларда барча ўзбек шеваларини ареал ва лингво-географик усуллар билан ўрганиш ҳам тарихий мақсадларни кўзда тулади.

Диалектологиянинг шеваларни ўрганиши эса тил тарихи учун ҳам, катта тарихи учун ҳам бой ва қимматли материаллар беради. Чунки, адабий тилда аллақачонлар йўқ бўлиб кетган ёки ўзгаришга учраган сўзлар, айрим грамматик шакллар маҳаллий шеваларда сақланиб қолганлиги табиий. Уларни топиб адабий тилга олиб кириш ёки уни йиғиштириш жуда муҳимдир. Ўзбек диалектологияси ўзбек тили тарихидаги айрим ноаниқ масалаларни ойдинлаштириш, ҳал қилиш учун асосий асбоб беради.

Қадимги ўзбек ёзма ёдгорликлари тилининг биз учун ноаниқ (мумнонли) бўлган айрим хусусиятларини ҳозирги ўзбек шевалари материаллари ёрдамида аниқлашимиз ва тўлдиришимиз мумкин. Шеваларни ўрганиш ўзбек адабий тилининг фонетик, лексик-грамматик нормаларини белгилаш, орфография ва орфоэпиясини тасбиллаштириш учун катта ёрдам беради.

Шеваларни ўрганиш орқали ўтмишдаги уруғ-қабилаларнинг айрилиши ҳудудларини аниқлаш, этнонимлар, топонимлар, гидронимлар, умуман онамастика (номлар) воситасида халқ тарихининг айрим мавҳум томонларини ёритиш мумкин. Шу жиҳатдан, шеваларни ўрганиш ҳам илмий, ҳам амалий аҳамиятга эгадир.

Диалектология (лаҳжашунослик)нинг ўрганиш макони: шева, диалект ва лаҳжа атамалари.

Бу атамалар диалектология фанининг ўрганиш макони (объекти) ҳисобланади.

Шева — бирор тил доирасидаги халқ жонли тилининг ўзига хос фонетик, лексик ва грамматик хусусиятларга эга бўлган энг кичик оқими ҳисобланади. Масалан, Тошлоқ шеваси, Қарноқ шеваси, Турк шеваси.

Диалект — тилшуносликка доир адабиётларда кўпинча лаҳжа маъносига, баъзан шева маъносига ҳам қўлланади. Олимлар томонидан аниқланган диалектологияга оид илмий ишларда шева, диалект ва лаҳжа атамаларини фарқламастик, аралаштириб қўллаш ҳоллари ҳам учрайди. Диалект-халқаро атама бўлиб, умумлингвистик «диалект» маъносига ишлатиш лозим. Ўзбек диалектологияси фани учун шева ва лаҳжа атамаларини қўллаш етарлидир.

Бироқ, ўзбек халқ жонли тилини ўрганган олимлар бир қатор шаҳар шевалари учун диалект атамасини ишлатганлар: Масалан, Фарғона

диалекти, Самарқанд — Бухоро диалекти, Андижон диалекти, Қипчоқ диалекти ва бошқалар.

Лаҳжа — арабча сўздан олинган бўлиб, равиш, тарз, йўсин каби маъноларни билдиради. Лингвистикада тилнинг бир неча шева ва диалектларини ўз ичига олган, умумий хусусиятлари жиҳатдан ўхшаш катга бўлаг и яъни шевалар йиғиндисидир. Эски туркий тилларга доир адабиётларда лаҳжа (русча наречие) атамаси ҳозирги мустақил миллий тил маъносида ҳам ишлатилган. Масалан, туркий тилларнинг қирғиз лаҳжаси (Киргизское наречие тюркских языков) — бу ибора ҳозирги қозоқ миллий тили маъносида қўлланган. Туркий тилларнинг қора-қирғиз лаҳжаси (кара-киргизское наречие тюркских языков) — бу ибора ҳозирги қирғиз миллий тили маъносида қўлланган.

ДИАЛЕКТОЛОГИЯНИНГ АСОСИЙ ВАЗИФАСИ

Диалектология фанининг макони (объекти) маҳаллий шева диалекти ва лаҳжаси бўлиб, мақсади ва вазифалари қуйидагилардан иборат:

— шева ва диалектларнинг фонетик, морфологик, синтактик ва лексик хусусиятларини ҳар томонлама тавсиф қилиш;

— миллий тилнинг пайдо бўлиши ва тараққиётида шеваларнинг тутган ўрни ва шу миллий тилга асос бўлган шеваларни аниқлаш;

— шеваларнинг ўзаро муносабатини, уларнинг адабий тил ва қардош тилларга бўлган муносабатларини белгилаш;

— ўхшаш хусусиятларига кўра шеваларнинг тарқалиш чегарасини аниқлаш;

— умумий ўхшаш лингвистик хусусиятларини белгилаш асосида шеваларнинг маълум ҳудуддаги тарқалиш карталарини тузиш ва шеваларни тасниф қилиш;

— ўрганилган шеваларни карталаштириш асосидаги лингвистик атласини тузиш ва бошқалар.

ДИАЛЕКТОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ЎЗБЕК ТИЛИНИ ЎҚИТИШДАГИ АҲАМИЯТИ

Ўзбек тили шеваларининг асосий хусусиятларини яхши билиш ўқитувчилар, айниқса она тили ўқитувчиси учун жуда зарур. Ҳозирги кунда шева хусусиятлари адабий тил таъсирида жуда тез бирлашиб, текисланиб бораётганига қарамай, бу хусусиятлар фақат қишлоқларда

мас, балки шаҳарларда ҳам маълум даражада сақланиб турибди. Шу сабабли ўқувчилар нутқида айниқса бошланғич синф ўқувчилари ўзувида учрайдиган хатолар шева таъсирида содир бўлмоқда. Шунинг учун ўқитувчилар, айниқса она тили ўқитувчиси, ўзбек адабий тили меъёрларини яхши билиши, бу меъёрларни ўқувчиларга ўргатиши уларнинг ёзма ва оғзаки нутқ маданиятини ўстириш устида тинимсиз машғулот олиб бориши зарур. Ҳамда ўқувчилар нутқида учрайдиган камчиликларни (шева таъсиридаги) тузатмоқ учун барча ўзбек шеваларига хос хусусиятларни яхши билмоғи керак. Масалан, ўқувчиларнинг нутқида фонетик (айналмоқ// *ад.-орф.* айланмоқ; эсна/ / *ад.-орф.* эсна), морфологик (қаратқич келишиги ўрнида тушум келишиги аффиксини ишлатиш: нонни ушоғи // *ад.-орф.* ноннинг ушоғи. Жўналиш ва ўрин-пайт келишиklarини фарқламаслик: Бухорога туради // *ад.-орф.* Бухорода туради), лексик (*ад.-орф.* чақалоқ ўрнида бувак; бобак; *ад.-орф.* чумоли ўрнида: мўрча, қаринжа) каби шева хусусиятлари учраб туради. Ўқувчилар нутқида учрайдиган бундай хатоларни тузатиш учун ўқитувчи шу ҳолатларнинг келиб чиқиш сабабини билмоғи керак.

Шундай қилиб, республика олий ўқув юртларида филологик ўқитишнинг асосий вазифаси ўзбек адабий тили нормаларини, шунингдек, адабий тилнинг шеваларга бўлган муносабатини ҳам ўргатишдир. Бу вазифани ҳал қилиш филолог талабаларнинг ўзбек тилининг тарихий ривожланиш қонуниятларини яхши билиши билан боғлиқдир. Филолог талабалар бу маълумотлар билан ўзбек диалектологияси фанини бойитади.

Назорат топшириқлари

1. Диалектология фани бўйича маълумот беринг. *Dialektos* — икки фан тармоғи тилшуносликнинг бир бўлимини англатишидан ташқари табиат қонунларини ўрганувчи соҳаларга алоқасини тушунтиринг.

2. Шева, диалект, лаҳжа атамаларини мисоллар орқали ажратинг?

3. Тасвирий ва тарихий диалектологиянинг ўрганиш чегарасини белгилаш.

4. Диалектологиянинг асосий вазифаси нималардан иборатлигини сўзлаб беринг.

5. «Ўзбек тили ва адабиёти» фанларини ўқитишда диалектология фанининг аҳамиятини мисоллар асосида исботланг.

ТРАНСКРИПЦИЯ

2- асосий савол бўйича ўқитувчининг мақсади: Транскрипция (қайта ёзув)нинг ўзбек халқ шеваларини ўрганишдаги аҳамияти ҳақида тушунча бериш. Транскрипциянинг тузилиши ва турларини мисоллар орқали исботлаш. Латин ва крилл алифбоси асосида тузилган белгилар, улардан фойдаланиш, халқаро фонетик алифбо ҳақида маълумот бериш.

ИДЕНТИВ ЎҚУВ МАҚСАДЛАРИ

- 2.1. Транскрипция (қайта ёзув)нинг диалектларни ўрганишдаги зарурлигини аниқлатади.
- 2.2. Транскрипциянинг турларга бўлинишини изоҳлайди.
- 2.3. Халқаро фонетик алифбони шарҳлайди.
- 2.4. Транскрипция билан транслитерацияни фарқлайди.

Транскрипция ҳақида умумий маълумот. Транскрипция диалект ва шеваларда учрайдиган товушларнинг турли кўринишларини ёзувда ифодалаш учун қўлланиладиган маълум белгилар системасидир. Тил товушларини аниқ ифодалаш учун хизмат қиладиган ёзув — **транскрипция** (лотинча *transcriptio* — қайта ёзиш) деб аталади.

Транскрипция учун у ёки бу халқ истемолидаги (лотин — рус — ўзбек алфавити каби) традицион алфавитдан ўрни билан маълум ўзгаришлар киритиш орқали фойдаланилади. Шунинг учун ҳам транскрипцияда белгилар сони ўзига асос бўлган алфавитдаги ҳарфлар сонидан кўп бўлади.

Транскрипциянинг фонетик транскрипция, фонематик ёки фонологик транскрипция каби турлари бор.

Транслитерация. Бирор тилнинг ёзма ёдгорликларини ёки маълум бир матнни (масалан, араб алифбосида ёзилган эски ўзбек тили ёдгорликларини) нашр этишда шу ёдгорликларнинг ёзув системасини бошқа тил ёки ёдгорлик ёзув системаси орқали ифодалаш транслитерация деб аталади. Демак, транслитерация — бирор ёзув ҳарфларини бошқа бир ёзув ҳарфлари билан алмайтириб ифодалаш усулидир.

ФОНЕТИК ВА ФОНОЛОГИК ТРАНСКРИПЦИЯ

Маълум бир мақсад учун турли соҳалар бўйича ишлатиладиган транскрипцияларнинг аниқлик даражаси бир хил эмас.

Лингвистик асарлар (қийёсий ва тарихий грамматикалар, этимологик нугатлар, турли тил матнларидан намуналар ва шу қабилар)ни нашр этганда транслитерациядан фойдаланилса ҳам, қардош тилларнинг фонетикаси қийёс қилинганда, диалектологик ишларда ва диалектология фанида фонетик транскрипциядан фойдаланилади. Халқ оғзаки ижодиёти ёдгорликларини нашр этганда мавжуд алфавитдан фойдаланилса, бу ёдгорликлар диалектал қимматини йўқотади.

Шунинг учун уларнинг талаффуз хусусиятларини мумкин қадар сақлаш мақсадида фонетик транскрипция қўлланилади.

Транскрипция чет тили ва она тили орфоэпиясига оид ишларда ҳам кенг қўлланилади.

Моҳияти жиҳатдан энг аниқ транскрипция фонетик транскрипциядир. Бу транскрипция умумий ва хусусий фонетика, шу қатори экспериментал фонетика ютуқларига асосланади. Тиллардаги нутқ товушларини фонетик транскрипция учун танланган алфавит орқали ифода қилиб бўлмаса, бошқа тиллар алфавитидан ҳарфлар олинадиган ёки ҳарфлар ёнига, устига, ичига диакритик белгилар қўйилади. Фонетик транскрипциянинг вазифаси — тилда мавжуд бўлган ҳамма товушларни ёзувда акс эттиришдир. Фақат фонемаларнигина ҳисобга олиш учун ишлатиладиган транскрипция — *фонологик транскрипция* дейилади.

Транскрипциянинг тузилиши. Тилшунослиқда кенг миқёсда қўлланиладиган лотин алфавити асосида тузилган транскрипция халқаро фонетик алфавит (Международный фонетический алфавит — МФА) номи билан юритилади. Рус графикаси асосида тузилган транскрипциялар туркшунос ва русшуносларнинг ишларида кенг тарқалгандир. Лекин ўзбек тилининг диалект ва шеваларини ўрганган турколог ва ўзбекшунослар ўз илмий ишларида турлича транскрипция белгиларини қўллаганлар. Баъзилари лотин алфавитидан фойдаланган бўлса (Е.Д. Поливановнинг ишларига қаранг), баъзилари рус графикаси асосида тузилган транскрипциялардан фойдаланган (А.К. Боровков, В.В. Решетовнинг ишларига қаранг).

Шеваларда учрайдиган ҳар бир товушни ифодалаш учун транскрипцияда айрим белги олиш талаб қилинади. Аммо шуни айтиш керакки, мавжуд транскрипция системалари бу талабга тўлиқ жавоб бера олмайди.

Масалан, **нг** ва **дж** мустақил фонемаларининг икки ҳарф билан берилши каби.

Китобда ишлатиладиган транскрипция

Китобда ишлатилган транскрипция системасида ўзбек алфавитида **е, ё, и, я** дан ташқари ҳамма ҳарфлар қўлланади. Ёлашган ҳарфлар транскрипцияда товушлар бирикмаси орқали қуйидагича берилади:

е — **йе, йэ.**

ё — **йа.**

ю — **йў, йу.**

я — **йя, йя.**

Бошқа алфавитлардан [у, о, ө, ә, ы] белгилари олинди. Булардан [у] ва [ө] белгилари шу унлиларнинг олдинги қатор эканлигини (юмшқлигини) кўрсатади: г у л, к ө л каби; [ө] эса умум-ўзбек шевалариға хос бўлган олдинги қатор кенг унли товушни ифодалайди: лёттә, әрәвә каби. Транскрипцияда ундош товушларнинг юмшқлиги ҳам аллоҳида белги билан ифодаланади, масалан, л — юмшқ л.

3-асосий саволнинг баёни

Ўқитувчининг мақсади: Унли ва ундошларни ифодалаш учун олинган транскрипцион белгиларни турли кўргазмали воситалардан унумли фойдаланиш орқали талабалар онгига сингдириш. Унли ва ундошлар учун олинган белгиларнинг лотин графикаси асосидаги шакллари ҳақида тўлиқ маълумот бериш.

ИДЕНТИВ ЎҚУВ МАҚСАДИ

- 3.1. Унлиларни ифодалаш учун олинган транскрипцион белгиларни изоҳлайди.
- 3.2. Ундошлар учун олинган белгилар лотин ва рус ёзувлари асосида шаклини шарҳлайди.
- 3.3. Дифтонглашган унлиларни машқ орқали ўрганади.
- 3.4. Айрим белгиларнинг маъно ўзгаликларини изоҳлайди.
- 3.5. Айрим диакритик белгилар ва бошқа шартли ифодаларни изоҳлайди.

Унлилар. Унли товушларни ифодалаш учун қуйидаги транскрипцион белгилар олинган:

Тилнинг кўтарилиш ўрнига кўра	Олдинги қатор (тил олди)		Индиферент (оралиқ) товушлар		Орқа қатор (тил орқа)	
	лаб-ланмаган	лаб-ланган	лаб-ланмаган	лаб-ланган	лаб-ланмаган	лаб-ланган
Лабнинг иштирокига кўра						
Тилнинг кўтарилиш даражасига кўра						
Юқори кўтарилиш	и	ў	<ъ>		ы	у
Ўрта кўтарилиш	ө	Ө (ө)		<ү>		О
Куйи-ўрта кўтарилиш	Ә					
Куйи кўтарилиш	Э(а)				А(о)	

Демак, унлиларнинг турли вариантларини бериш учун транскрипцияда 15 та белги олинган. Бу белгилар орқали ўзбек диалект ва шеваларида учрайдиган унли фонемаларни ифодалаш мумкин.

Айрим транскрипция белгиларининг маъно ўзгаликлари

Унли товушлар учун белгилар қуйидаги маъно ўзгаликлари билан қабул қилинди:

а — умумтуркий орқа қатор, сингармонизмни сақлаган барча ўзбек диалект ва шевалариға хос унли, сингармонизмни йўқотган шеваларда эса турли ўзгаликларга эга. Байналминал сўзларда рус тилидаги **а** товушига мос келади.

ө — олдинги қатор, лабланмаган **а** унлиси; ўзбек диалект ва шеваларининг кўпчилигида учрайди, масалан, Марғ., Анд. ө к ө // Тош. о к ө.

о — орқа қатор, лабланмаган **а** типидagi очик унли товуш, **а** унлисидан тараққий этиб, бу товуш **о**-ловчи ўзбек шеваларида кенг тарқалгандир, масалан, Тошк., Марғ. отә, болә // Қўқон. бәлә каби.

А — ловчи ўзбек шеваларида бу товуш ўзбек адабий тили ва **о**-ловчи шеваларнинг таъсирида тарқала бошлади.

е — олдинги қатор, лабланмаган, тор унли товуш бўлиб ўзбек шеваларининг кўпчилигиға хос. Ўзининг акустик (эшитилиш) ва артикуляцион хусусиятлариға кўра рус тилидаги ундошдан кейин келадиган **е** ёки сўз бошида келадиган **э** ҳарфи билан ифода этиладиган

сено (пичан), **эти** (булар) сўзларидаги каби товушга тўғри келади. Бу товуш мавжуд ўзбек орфографиясида сўз бошида келадиган ёлашган унли е (й+э) эмас, балки эди (-ель) сўзидаги каби ёлашмаган унлидир. Масалан, Тошк., Наманг., Марғ. ва бошқа шеваларда: бер, кел, ер, ендь, ечкъ каби.

э — олдинги қатор, лабланмаган очиқ е унлиси; бу товуш акустик жиҳатдан **е** га яқин бўлса-да, унинг очиқ варианты эмас. Бу товуш баъзан русча (этот сўзидаги каби) **э** га мос келади, масалан, қипчоқ шеваларида: экөвийәм, эчки каби.

и — одатдаги туркий олдинги қатор, лабланмаган и унлиси. Сингармонистик шеваларда фонема сифатида, сингармонизмни йўқотган о-ловчи шеваларда эса турли фонетик шароитлардагина учрайди.

ь — индифферент лабланмаган товуш, у ўзининг келиб чиқиши жиҳатидан олдинги қатор **и** ва орқа қатор **ы** унлиларнинг конвергенцияси (бирлашиши) натижасида ҳосил бўлган; **и** ва **ы** ўртасидаги бу индифферент товуш шаҳар шеваларида ва шаҳар типидagi қишлоқ шеваларининг кўп қисмида мустақил фонема сифатида учрайди, масалан, : Тошк., Қўқон, Анд., Марғ. ва шу каби шеваларда: кьшъ, ъккъ, бъз, бъл // ад.-орф. киши, икки биз, бил каби.

ы — турғун орқа қатор индифферент ь унлиси; аммо **ы** товушга тенг эмас. Шаҳар шеваларида ва шаҳар типидagi шеваларда чуқур тил орқа қ, ғ, х товушлари билан ёндош келганда учрайди, масалан, Тошкент, Марғилон, Андижон ва шу каби шеваларда: қъз, қърқ, қъш, ыш (т), мьх; Туркистон шевасида бу товуш Тошкент, Фарғона шеваларидаги ь каби.

2-МАВЗУ. ЛИНГВИСТИК ГЕОГРАФИЯ МЕТОДИ

Тиллий мақсад: Лингвистик география методи асосида халқ шевалярининг ўрганилиши. Лингвистик география асосчилари. Бу янги усулнинг жаҳон миқёсида тарқалиши. Ўзбек халқ шеваларини ушбу усул асосида ўрганишнинг бошланиши, асосчилари, мақсади ва натижалари ҳақида маълумот бериш.

Гнозантируви мақсад: Лингвистик география методи асосида ўзбекистоннинг афзалликлари, унинг намояндалари, бажарган ишларини минорка орқали талабалар онгига сингдириш.

Гирбиявий мақсад: Лингво-географик усулнинг ўрганишнинг бошқа усулларидан фарқли эканлигини тарғиб қилиш йўли билан талабаларнинг ижодий фикрлаш қобилиятини ўстириш, кенгайтириш.

Режа:

1. Лингвистик география нима? Унинг шеваларни ўрганишнинг бошқа усулларидан афзалликлари нимада? Лингвистик географиянинг ўрганиш объекти.
2. Лингвистик географиянинг жаҳон тилшунослигида пайдо бўлиши ва асосчилари. Европа тилшунослигида тузилган энг муҳим атласлар.
3. Ўзбек халқ шеваларини лингво — география усулида ўрганиш, ўзбек шевалари ағласини яратиш масалалари.

Таянч тушунчалар

Лингвистик география усули: изоглосса, изофонема, изоморфема; монографик усул; товуш тушунчаси, грамматик шакл, лексик белги, грамматик белги; диалект, лаҳжа, шева тушунчалари, лингвистик харита, лингвистик атлас, мос ҳодисалар, ареаллар, тил ландшафти, аралаш зоналар, инновация маркази, иррадиация, карталаштириш, регионал атлас, зонал атлас, ареал лингвистик принцип, диалектологик принцип.

I-асосий савол:

Лингвистик география, унинг шеваларини ўрганишдаги бошқа усуллардан афзалликлари. Лингвистик географиянинг ўрганиш объекти.

Ўқитувчининг мақсади: Лингвистика география предмети ҳақида талабаларга кўрғазмали восита орқали тушунча бериш. Шеваларнинг ўрганиш усули — монографик усулдан афзалликлари. Лингвогеографиянинг ўрганиш объекти ҳақидаги тушунчани талабалар онгига сингдириш.

ИДЕНТИВ ҲУҚУВ МАҚСАДИ

1.1. Лингвистик география ҳақидаги тушунчани кўргазмалилик асосида исботлайди

1.2. Лингвистик география усули билан монографик усул орасида фарқ ва афзал томонларини билиб олади.

1.3. Лингвогеографик усулнинг объектини ўрганади.

Лингвистик география (линго-география) — тилшуносликнинг бир бўлими бўлиб, у маълум территорияда тарқалган тил ҳодисалари (товушлар, грамматик формалар, сўзлар)ни аниқлайди, уларнинг ўша жойга бўлган муносабатини кўрсатади. Территориал тил хусусиятларини халқ тарихи, тил тарихи билан алоқадор ҳолда таққослаб, тушунтириб, карталар орқали ифодалайди. Лингвистик география ҳам территориал диалектларни ўрганади. Унинг энг муҳим хусусиятларидан бири кўргазмалилиги бўлиб, унда маълум тил ҳодисаларининг ўрни ва тарқалиш чегараси карта ва атлас воситасида аниқ белгилаб берилди.

Карта ҳам атлас ҳам лингвистик географиянинг ифода воситаси бўлиб, унинг асосий мақсади тилнинг тараққиёт қонуниятлари ва йўллари, конкрет диалектларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг миллий тилга бўлган муносабати, ўзаро алоқасини тушунтириб беришдан иборатдир.

Лингвистик география бир қатор умумлингвистик проблемаларни яъни тилда лаҳжа, диалект, шевалар мавжуд бўлса, уларнинг хусусиятлари нималар билан чегараланишлари, диалектларнинг умуммиллий тилга бўлган муносабати ва шу каби масалаларни ҳал қилимоғи керак.

XX асрнинг 60-йилларига қадар ўзбек тилшунослигида шевалар монографик усулда ўрганилиб келинган, бу жараён ҳозирга қадар давом этиб келмоқда. Бироқ 60-йиллардан сўнг ўзбек шеваларини ўрганиш икки хил йўналишда: 1) монографик усул; 2) лингвографик асосида ўрганила бошланди.

Монографик усул билан ўрганишда шевалар тавсифий усулда ёзиб олинди, бошқа ўзбек шевалари ва адабий тилда қабул қилинган сўзлар товуш ва қўшимчалар билан қиёсланади.

Бу усулда оғзаки нутқни транскрипцияга ёзиб олиш, ёзиб олинган шеваларни изоҳлаш, диалектал хусусиятларни ўрганиш, диалектал шевалар тузиш монографиялар яратиш ва шу кабилардан иборат.

Ўзбек диалектологиясида йирик монографик асарларнинг пайдо бўлиши билан лингвографик тадқиқот меваси бўлиб, эндиликда шеваларимизни қиёсий-тарихий, типологик тадқиқотининг ҳозирги вақтида аниқ ва изчил усули (методи) тил ҳодисаларининг тарқалиш шартларини аниқлаб берувчи лингвистик география ва ареология асосида илмий теширишни тақозо қилади ҳамда ўзбек халқ шевалари масаласини яратиш масаласини навбатдаги вазифа қилиб қўйди.

Монографик усул асосида шеваларни ўрганишда кўпроқ дала шартларида — қишлоқларда юриб иш олиб борилади. Лингвогеография асосида қараганда аниқ хусусиятга эга. Чунки лингвогеография материаллари билан лабораториялар ва кабинетда шуғулланилади. Шу нуктага назардан қараганда морфологик усул билан шевалар ўрганилиб келинган, лингвогеографик тадқиқот унинг материалларини илмий лабораторияларда тадқиқ этишдан, унинг давомчисидек, ундан ўсиб кетган деб фарз қилинади.

Лингвистик географиянинг асосий ўрганиш объекти — тил ҳодисалари: 1. Изоглоссалар, изофонема ва изоморфема. 2. Лингвистик карталар. 3. Мос ҳодисалар. 4. Ареаллар. 5. Лингвографик карталар ва тарқалаштириш. 6. Тил ландшафти. 7. Аралаш зоналар. 8. Инновация маркази. 9. Ирадаиация ва бошқалар.

1. **Изоглоса** — мос ҳодисаларнинг у ёки бу аъзоси, бўлаги тарқалган шартда чет нуқталарни туташтирувчи атлас картасидаги чизик. Бошқача айтганда у ёки бу тил ҳодисасининг ҳудудий тарқалишини кўрсатувчи лингвистик картага туширилган белги «Изоглосса» — (изофонема — фонетик белги, изоморфема — морфологик белги, изоглосса — лексик белги) тушунчасидан иборат.

2. **Лингвистик атласлар** — Махсус дастур (программа) — сўроқлик асосида тайёрланган, маълум тил ёки шеваларга хос характерли хусусиятларнинг тарқалиш чегарасини аниқлаш учун лингвистик карталарнинг альбом шаклидаги изчил тўпламидир. Лингвистик атлас хил бўлади: 1) Регионал атлас; 2) Зонал атлас.

3. **Мос ҳодисалар** — умуммиллий тил тизимининг звено (аъзо)лари бўлиб, ҳар хил диалектларда ўзининг турли бўлаклари (аъзолари) билан иштирок этгани ҳолда шевачилик фарқларини вужудга келтиради. Шунга кўра мос ҳодисалар ҳар вақт икки аъзоли ва кўп аъзоли бўлади. Масалан, *онэ, ойб, онэ, эйэ, быйь, бубь* кабилар шевалараро фарқланиб, ўзбек адабий тилидаги она (туққан она) тушунчасини билдиради.

4. **Ареаллар** — лотинча *arealis* сўзидан бўлиб, майдон, бўшлиқ маъноларини билдиради. Мос ҳодисалар айрим бўлақларининг лингвистик картада тарқалиш зонасини, яъни тилнинг диалектал фарқланишини англатади.

5. **Лингвогеографик карталар ва карталаштириш** — лингвогеографик тадқиқотнинг асосий нуқтаси. Синхроник тадқиқот натижаси ҳисобланган лингвистик картада тил тарихининг ҳамма даври ўз аксини топиши мумкин. Карталаштириш — тил ҳодисаларининг ҳудудга тарқалишини тасвирга (картага тушириш). Жонли тилдаги ҳар бир лингвистик ҳодиса ўзининг тарқалиш чегарасига, ўз ҳудудига эга. Шу ҳудуд, чегарадаги сўз — изоглосса, изофонема ва изоморфемаларни график шаклда қоғозга туширишдан иборат.

6. **Тил ландшафти** — дейилганда бирор тил учун маълум бўлган изоглоссалар йиғиндиси ва уларнинг шу тил ҳудудида жойлашиш характери тушунилади.

7. **Айрим зона** — бир тил ёки диалект ичида бошқа бир тил ёки диалект элементларининг мавжуд бўлиши. Ўзбек шеваларида тожик тили элементлари аралашган зоналарнинг Ўзбекистон ва Тожикистон ҳудудида барқарорлиги аралаш зона саналади.

8. **Инновация маркази** — у ёки бу тил ёки шева ҳодисаларининг маркази. Масалан, (-*вот, вуз (бовотгъ, келовузэ)*) маркази Тошкент шаҳар шеваси бўлиб, бу ўша инновация марказидан бошқа атроф шеваларга тарқалган.

Иррадиация — ҳодисанинг тарқалиш тушунчаси бўлиб, ареалнинг характерли белгиларидан бири. Масалан, ўрин-пайт келишиги кўшимчаси -*да* Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё шаҳар тип шеваларига адабий тил таъсирида тўсиқларга учрамасдан кириб бориш йўли билан тарқалган. Лекин қаратқич келишиги кўшимчаси (-нинг)нинг кириб

бориши айтарли натижа бермаёткир. Чунки адабий тилга асос бўлган шаҳар шевалари талаффузида -нинг кўшимчаси мавжуд эмас.

Тил ҳодисалари, диалектал ҳодисаларни тадқиқ қилишда кўпинча ёндош тиллар ва уларнинг шевалари материаллари билан солиштирамиз. Бу тўғри усул бўлиб, кўшни тиллар ва шевалардаги лингвистик ҳодисалар бир-бирига доимо ўтиб туради. Ўтиш ҳодисаси тараққиётнинг кейинги даври ва масофанинг яқинлиги билан характерланади. Бироқ тил ва диалектлар тараққиётининг қадимий даври учун характерли бўлган айрим ҳодисаларни изоҳлашда ёндош тиллар ва шевалар ҳар доим ҳам бир-бирига ўтавермайди. Масалан, Наманган гуруҳ шевалари учун характерли бўлган [p] ундоши ўзидан кейин келган ҳамма тил олди ундошларга сингиб кетиши Фарғона vodiysidaги бошқа шеваларда учрайди: туссун - турсун, бодль - бордь, ортоқ-ортоғ, чошшэмь- чоршэмь.

Шунингдек, турк — барлос шеваларидаги ово (амаки) ҳам ёндош шеваларнинг бирортасида учрамайди. Айнан шу каби ҳодиса Қашқадарё вилоятидаги шаҳар ва шаҳар тип шевада мавжуд. Бу ҳодисанинг инновация маркази қайси эканлиги ва унинг иррадиацияси илдизи қай томондан қай томонга йўналганлиги номаълум. Ўзбек шевалари ораси яратилганда мана шунга ўхшаш кўпгина муаммолари ечилган бўлар эди.

Назорат топшириқлари

1. Лингвистик географиянинг ўрганиш объекти: изоглосса, изофонема, изоморфема тушунчалари бўйича материаллар йиғиш.
2. Монографик усул билан лингвогеографик усулнинг фарқ қилувчи томонларини аниқлаш.
3. Лингвистик харита яратиш бўйича амалий дарсларда машқ ўтказиш.

2- асосий савол

Лингвистик географиянинг жаҳон тилшунослигида пайдо бўлиши. Европа тилшунослигида тузилган энг муҳим атласлар.

Ўқитувчининг мақсади: Халқ шеваларини лингвогеографик усул асосида ўрганишнинг жаҳон тилшунослигида бошланиши, унинг намоёндалари ҳақида талабаларга тушунча бериш. Европа мамлакатлари

МУНДАРИЖА

1-мавзу. Диалектология фани, унинг мақсади ва вазифалари	3
2- мавзу. Лингвистик география методи	12
3-мавзу. Туркий тиллар. Ўзбек халқ шеваларининг таснифи масалалари	25
4-мавзу. Қорлуқ лаҳжаси	43
5-мавзу. Қипчоқ лаҳжаси ва унинг фонетик хусусиятлари	62
6-мавзу. Қипчоқ лаҳжасининг марфологик хусусиятлари	79
7-мавзу. Қипчоқ лаҳжаси лексикаси	88
8-мавзу. Ўғуз лаҳжаси	99

Босим Тўйчибоев, Бўрибой Ҳасанов

ЎЗБЕК ДИАЛЕКТОЛОГИЯСИ

Ўзбек тилида

А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004

Нашр учун масъул *Н.А. Халилов*
Муҳаррир *Илҳом Зойиров*
Бадий муҳаррир *Темур Садулла*
Тех. муҳаррир *Валентин Веремеюк*
Мусахҳиҳ *Зиёда Каримова*

2924

ИБ № 502

Босишга рухсат этилди 20.04.04 й. Бичими 60x84 1/16. Шартли босма табағи 7,5.
Нашир табағи 7,0. Адади 1500 нусхада. Баҳоси шартнома асосида. Бузуртма № А-5524

Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Тошкент—129, Навоий кўчаси,
30-уй. Шартнома №56-03

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Тошкент матбаа комбинатида чоп
этилди. Тошкент, 700129, Навоий кўчаси, 30-уй.